

למידת מבוגרים

הנתיב הקריטי לשילוב אוכלוסיות בעבודה

הצעה לגישה מנחה

רינה כהן סוצקבר

מבוא

שילובם של אזרחים בוגרים במעגל העבודה היא סוגיה מרכזית על סדר היום הכלכלי והחברתי בישראל, כמו בעולם כולו, בשנים האחרונות וזאת משני טעמים.

- א. התפיסה הרווחת שתעסוקה ועבודה מחלצים משפחות ממעגל העוני.
- ב. הרצון והצורך להתחרות בשוק העבודה הגלובלי ולעמוד לשם כך בסטנדרטים של המדינות המפותחות בשיעור אחוזי הבוגרים המועסקים.

ההיבט הישראלי בסוגיה זו מסמן שתי אוכלוסיות שאינן משולבות, במידה המצופה, בשוק העבודה. האוכלוסייה החרדית – בדגש על גברים חרדים והאוכלוסייה הערבית בדגש על נשים ערביות. אסטרטגיות ההתמודדות מול שתי האוכלוסיות שונות במהותן כשונות התרבותי-חברתי שקיים בין שתיהן. מאמר זה עניינו הוא סוגיית שילוב הגברים מהאוכלוסייה החרדית בשוק העבודה. סוגיית הנשים הערביות מחייבת התייחסות מקיפה ומעמיקה ויש לייחד לה מאמר בפני עצמו.

מאמר זה מתמקד בעיקר בשאלה המרכזית בסוגיית שילוב אוכלוסיות חרדיות בתעסוקה והיא השאלה האסטרטגית – שאלת האיך?

הרקע להיווצרות הסוגיה - מודל זבולון ויששכר

שורשי הסוגיה נעוצים בתרבות היהודית עתיקת הימים, בהיסטוריה היהודית בת אלפי השנים ואף בהיסטוריה החדשה של מדינת ישראל ובחברתה המתהווה.

האוכלוסייה החרדית בנתה עצמה, בתמיכה המדינה, כחברת לומדים. הפרדיגמה למודל המעמד של חברת הלומדים והיחסים בינה לבין החברה כולה היא המודל של זבולון ויששכר.

המקורות הקדומים ביותר של יחסי זבולון ויששכר מצויים בפירושים ובמדרשים שנוצרו סביב נוסח הברכות אשר בירכו יעקב אבינו ומשה רבנו את השבטים. בברכת יעקב נאמר: "זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות... יששכר חמור גרם רובץ בין המשפתיים...ויט שכמו

לסבול" (בראשית מט, יג-יד). בברכת משה נאמר: "שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך
(דברים לג, יח)

מודל זה מתואר במלוא משמעותו תיאור ספרותי מרהיב בסיפורו של ש"י עגנון הנקרא
"יששכר וזבולון":

*כשבא יששכר לטול חלקו ה'סן' ע'סן בק'סו הס'פ'ו ומ'צ'או כ'ת'ו' י'ש'כ'ר ע'ס'ק
כ'ת'ו'פ'ה ש'ני י'מ'י'ט': ע'מ'ד י'ש'כ'ר ו'ת'מ'ה א'מ'ר: א'פ'ש'ר א'נ'י ש'כ'ל י'מ'י ל'א א'ש'ת'י
מ'א'ר'ל'ה ש'ל ת'ו'פ'ה ו'ה'ט'י'ת'י ש'כ'מ'י ל'ס'ב'ו'ל ע'ו'ל'ה ש'ל ת'ו'פ'ה ל'א י'צ'או ל'י א'ל'א ש'ני
י'מ'י'ט כ'ת'ו'פ'ה ? א'מ'ר'ו ל'ו: י'ש'כ'ר. ה'ע'ו'ל'ם ש'ב'א'ת מ'ש'ט ח'י'י'ק מ'י'נ'ן ה'י'ו ? א'מ'ר
ל'ה'ס: א'ח ה'י'ה ל'י ו'צ'ב'ו'ל'ו'ן ש'מ'ו. ו'ע'ש'ה ע'מ'י ש'ו'ת'פ'ו'ת. ה'ו'א י'ו'ש'ב ל'ח'ו'ל' י'מ'י'ט
ו'י'ו'צ'א ל'פ'ר'ק'מ'ט'י'א ה'ס'פ'י'נ'ו'ת ו'מ'ש'ת'כ'ר ו'נ'ו'ת'ן ל'ת'ו'ק פ'י ו'א'נ'י י'ו'ש'ב ו'ע'ו'ס'ק
כ'ת'ו'פ'ה א'מ'ר'ו ל'ו: א'ם כ'ן ת'ו'פ'ת'ק ש'ל צ'ב'ו'ל'ו'ן ה'י'א. ש'א'ל'מ'ל'א צ'ב'ו'ל'ו'ן ש'ע'ו'ס'ק
ה'פ'ר'ק'מ'ט'י'א ל'א ה'י'י'ת ע'ו'ס'ק כ'ת'ו'פ'ה. ו'כ'פ'ר א'כ'ל'ת ע'ו'ל'מ'ק כ'ח'י'י'ק...*

(ש"י עגנון, 1959, עמ' 35)

לאורך דורות פעל מודל זבולון ויששכר, בהיקפים שונים, בקהילות היהודיות בתפוצות ובארץ. לאחרונה נראה שמודל זה מאבד מתקפותו וחלקים גדולים באוכלוסייה הרחבה מערערים עליו ומעלים שאלות של שוויון, צדק חברתי וערבות הדדית כפי שהן מובנות על פי רוח הזמן והתרבות הרווחת. נוסף על כך, בזמננו, המכונה 'עידן הידע' התעצמה תרבות הלמידה לאורך החיים. דו"ח אונסקו – למידה האוצר הפנימי – מציין ומדגיש שלמידה לאורך החיים היא מחד גיסא, מפתח לחיים ומאידך גיסא, היא זכותו של כל אדם בחברה דמוקרטית (דוח אונסקו 1996). השינויים וההתפתחות מחייבים התעדכנות מתמדת. לכן, מוצעות הזדמנויות למידה רבות למבוגרים וקיימות מסגרות למידה מותאמות לצרכיהם, רצונותיהם ויכולותיהם. ואכן, מבוגרים רבים נמצאים בתהליכי למידה מסיבות שונות ולמטרות שונות. סטודנטים לתארים אקדמיים, רוכשי מקצוע, מפתחי קריירה שנייה, פעילים חברתיים ואף מתנדבים לומדים בד בבד עם פעילותם ועיסוקיהם הכלכליים והחברתיים. למידה, בצורות ובהיקפים שונים היא חלק מאורחות החיים ושגרת החיים של האדם המבוגר. במציאות למידה זו חברת הלומדים החרדית איבדה את המונופול על הלמידה אך נותרה עם הכללתה על כל סדר היום של חברה.

לאור שינויים אלה עולות קריאות ותביעות לבחינה מחודשת של היחסים וההשתתפות של חלקי האוכלוסייה השונים בנשיאה במטלות החברתיות המשותפות ובתרומת כל אוכלוסייה לצמצום המצוקה והגברת הרווחה, הצמיחה וכושר התחרות של החברה כולה.

חלק ניכר מהתביעות מופנות לאוכלוסייה החרדית שמנהלת אורח חיים שונה במובחן מהנהוג באוכלוסייה הרחבה דבר שבא לידי ביטוי בהשקעת רוב האנרגיות והזמן בלמידה – למידת תורה כאידיאל דתי וחברתי-- וכתוצאה מכך, במה שניתפס, כהתבדלות והסתגרות ובעיקר אי

נשיאה בעול הקיום המשותף בצד יצירת עוני ומצוקה לחברי הקהילה החרדית ילדים ומבוגרים כאחד דבר המקרין גם על החברה כולה.

יחד עם זאת, קיימת הסכמה חברתית רחבה שהאוכלוסייה החרדית היא אוכלוסייה איכותית, חשובה ומשמעותית בחברה הישראלית ותרומתה חיונית להתמודדות עם סוגיות היסוד של החברה ולבניית חברה משגשגת. התביעה המרכזית היא להשתלבות האוכלוסייה החרדית הלומדת במעגלי העבודה כשהמטרה היא מורכבת: צמצום העוני והתלות בקצבאות מדינה ברמת המשפחות והגברת הפריון וכושר התחרות ברמת המדינה.

ניתוח סוגית ההשתלבות, הנחות יסוד ותוכניות

כדי להתמודד עם סוגית השתלבות האוכלוסייה החרדית בעבודה נרתמו מספר גופים העוסקים בהשפעה על עיצוב מדיניות לאומית ויצרו ניירות עמדה בהם מופיע ניתוח מעמיק של המציאות, מסומנים יעדים ומוצעות תוכניות פעולה רב תחומיות.

המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה הציפה את התפיסה המנחה ואת הנחות היסוד עליהן מתבססים ניירות העמדה השונים (ירושלים, 2009):

- קיומה של קהילה חרדית משגשגת ועצמאית הנו חלק מהותי מצביונה היהודי של מדינת ישראל, ולכן יש לפעול לשימור ולחיזוק יסודותיה, ולהימנע מכל מהלך העלול לערער יסודות אלה.
- העוני והתלות הגוברת של הקהילה החרדית בקצבאות ובתרומות מחלישים את הקהילה ופוגעים בחוסנה, ולכן יש לפעול לחיזוק עצמאותה ואיתנותה הכלכלית של קהילה זו, בעיקר באמצעות עידוד התעסוקה.
- עידוד התעסוקה בקרב הקהילה החרדית הינו נדבך מרכזי במאמץ למנוע החרפת הפערים הכלכליים והעמקת העוני בחברה בישראל.
- האוכלוסייה החרדית מתאפיינת ביכולת למידה גבוהה, בגישה אחראית ויסודית ועל כן טמון בה פוטנציאל כלכלי גדול. סיוע בהשתלבות בתעסוקה איכותית ועל ידי כך במימוש פוטנציאל זה, לא זו בלבד שיתרום לאוכלוסייה החרדית עצמה אלא אף יתרום תרומה משמעותית לשגשוגה הכלכלי של מדינת ישראל כולה.

כדי להמשיך ולטפל בסוגיה, על בסיס הנחות היסוד האלה, יש להגדיר ולזהות שני מרכיבים משמעותיים שמתייחסים לשאלות :

- א. מי הוא חרדי? מהי ההגדרה המסמנת את תחום אוכלוסיית היעד?
- ב. מהם החסמים להשתלבות חרדים בעבודה?

מענה לשתי שאלות אלו יהווה בסיס לזיהוי ולעיצוב אסטרטגיית הפעולה הנדרשת לפיתוח ה"איך" הרלוונטי.

מי הוא חרדי ?

תשובה לשאלה זו אינה פשוטה כלל. נפתח בהבנת משמעות המושג חרדי. חרדי משמעותו הראשונית היא: חרד לדבר ה' (כהונאי 2004). ההגדרה המקובלת למושג "חרדי" מתבססת על תפיסה סובייקטיבית של מחויבות להלכה, כפי שזו התפתחה ופורשה על ידי סמכויות רבניות במסורת היהודית. זיהוי האוכלוסייה כחרדית נעשה על סמך אוסף התנהגויות וקיום אורח חיים המוגדר תורני – מוסדות חינוך ולימוד, מקום מגורים והשתייכות קהילתית.

חסמים לשילוב בעבודה

הספרות המקצועית מציינת שהגורמים המשפיעים על בחירות התעסוקה נובעים מתפיסות העולם של הפרט, ממגוון האפשרויות הקיים ומהכדאיות היחסית של כל אפשרות (א' ינאי, 2002, שילוב המגזר החרדי בתעסוקה 2009). לגבי האוכלוסייה החרדית ל"חסמים הקשורים לתפיסות העולם" יש משקל רב ואף מכריע בהחלטות שחבריה מקבלים בנושא.

עיקרי תפיסת העולם של האוכלוסייה החרדית הם:

- א. שמירה קפדנית על מצוות הדת והמסורת
- ב. חשש מחשיפה לחברה החילונית ולתפיסת העולם שלה
- ג. הסתמכות על דעת גדולי תורה
- ד. חשיבות למעמד "תלמיד ישיבה"
- ה. שאיפה למספר רב של ילדים
- ו. הסתפקות במועט וצניעות כערך וכאידיאל

המקום המרכזי של קיום מצוות הדת והשמירה על אי-חשיפה לחברה החילונית ביחד עם המאפיינים הנוספים יוצרים חסם מורכב ומאתגר עמו יש להתמודד כדי לשלב את האוכלוסייה החרדית בעבודה.

לכך יש להוסיף חסמים מעולם הכלכלה והתעסוקה:

- כדאיות כלכלית נמוכה ליציאה לעבודה – יציאה לעבודה של גבר במרבית המשפחות החרדיות צפויה להניב כנסה נמוכה יחסית. אך מאידך צפויה לגרום לאובדן תמיכות שונות ולהגדלת ההוצאות המשפחתיות. מצטרף לכך קושי לממן לימודי הכשרה ורכישת מקצוע.
- חסרים בהון אנושי תעסוקתי – גבר חרדי הנו על פי רוב חסר בהון אנושי תעסוקתי בסיסי, בפרט באנגלית, מתמטיקה, הכרת המחשב וכן ב"כישורים רכים" כגון ניסיון בחיפוש עבודה, "שיווק עצמי" ויכולת לעבור את בחינות הקבלה הדרושות.
- חובת שירות צבאי – חלק ניכר מהגברים החרדיים נמצא במעמד "תורתו אומנותו", אשר אינו מאפשר להם לעבוד באופן קבוע מבלי שדאגו קודם לכן למילוי חובת השירות.
- היצע אפשרויות מצומצם שמעמיד עולם התעסוקה לרשות האוכלוסייה החרדית.

הצירוף הייחודי של החסמים מתחום מאפייני האוכלוסייה והחסמים מעולם העבודה לגבי אוכלוסיה זו מעצב סוגיה מורכבת להתמודדות. אתגר ההתמודדות מתעצם עוד יותר לנוכח השאיפה לשמור על הקהילה החרדית ולא לפגוע במאפייניה הייחודיים.

דרכי התמודדות

על רקע זה השאלה הגדולה היא:

מהי האסטרטגיה המתאימה להתמודדות עם האתגר המורכב של שילוב האוכלוסייה החרדית בעבודה ?

כדי למצוא אסטרטגיה – דרך – מתאימה נחפש את אבני הדרך שיסמנו אותה. הפסיכולוגיה החיובית המכבבת היום בשמי הפסיכולוגיה מכוונת וממליצה, על סמך מחקרים וידע מקצועי כמובן, לחפש את החזקות והעוצמות הקיימות במושא ההתייחסות ולהשתמש בהן כדי להתמודד עם אתגרים ולהשיג את היעדים הרצויים.

חוזקות ועוצמות של אנשי הקהילה החרדית

לאנשי הקהילה החרדית מאפיינים ייחודיים. שני מאפיינים ייחודיים בולטים הם יכולות למידה ומיומנויות למידה גבוהות וכן קהילתיות חזקה המהווה מקור לתמיכה כמו גם לפיקוח.

הסתכלות חיצונית על הקהילה נוהגת בדרך כלל לזהות מאפיינים אלה אך לא לייחס להם סגולות של עוצמה אלא להיפך. בדרך כלל מאפיינים אלה הנמדדים בכלים של תרבות מודרנית מערבית נתפסים כמאפיינים אנכרוניסטיים שאינם תואמים את התהליכים העכשוויים של אינדיבידואליזם ופרקטיות העושים שימוש מוחלט בטכנולוגיות מתקדמות פורצות גבולות ולכן נתפסים כמאפיינים מעבים הסתגרות וחוסמים השתלבות.

האתגר הוא להתייחס למאפיינים אלה ולעשות שימוש בעוצמותיהם הלכה למעשה כדי לקדם השתלבות בתעסוקה בחברה הפתוחה תוך שמירה, כפי שציינו, על ייחודיות הקהילה החרדית.

הצורך בהבקעת החסמים תוך התייחסות למאפיינים ולעוצמות מסמנת את הלמידה כנתיב קריטי להשתלבות בעבודה. השאלה היא איזו למידה תוכל להתמודד עם אתגר מורכב זה. המלצת מאמר זה היא לבחון את סוגת למידת מבוגרים כרלוונטית לעניין.

למידת מבוגרים

בחברה פתוחה ומשתנה בעידן מהפכת הידע לימוד מתמיד נתפס ככורח המציאות. הוא חיוני להישרדות, להתעדכנות בידע האנושי המצטבר, לפיתוח יכולות פונקציונאליות, אינטלקטואליות, רגשיות, מוסריות, תקשורתיות וחברתיות ולתפקד במצבים חדשים. למידה מתמדת היא מאפיין מרכזי של למידת מבוגרים.

ללמידת מבוגרים מודלים ייחודיים המבחינים בינה לבין למידת ילדים. בבסיס המודלים כולם מצויים מספר עקרונות (טוקטלי, 2004):

- א. אחריות הלומדים עצמם להגדרת מטרות לימודיהם.
- ב. רפלקסיה, דהיינו, חשיבה על הידע הנלמד והשוואתו לידע קיים
- ג. התנסות המעשירה את הניסיון ועושה בו שימוש כמשאב ללמידה
- ד. למידה כיצד ללמוד על פי סגנונות לימוד אישיים
- ה. התאמה לצרכים, ליכולות, לרצונות ולאורחות החיים של הלומד

לעקרונות אלה מתווסף הגורם המשמעותי בלמידת מבוגרים והוא – ציפיות. לומדים מבוגרים מצפים שתלמודם יהיה רלוונטי להקשר חייהם המציאותיים, למטרותיהם, לניסיונם, לתחומי עניין שמעסיקים אותם. הם מצפים שהלימוד יסייע להם בבדיקת מטרות ברורות ובמציאת מענה לצרכיהם ורצונותיהם.

למידת מבוגרים בהקשר השתלבות בעבודה

מאז ומתמיד למידה היא נתיב מרכזי להשתלבות בעבודה. למידה בהקשר עבודה התכנסה בדרך כלל לשלוש מסגרות המסמנות את מטרות הלמידה ותהליכיה: הכשרה, השתלמות והסבה. (טוקטלי, 1999)

הכשרה מכוונת לרכישת מקצוע לקראת תפקיד עתידי. הכשרה למקצוע מכינה את הלומד לעבודה ועושה אותו 'מוכשר' לתפקיד שאותו ימלא. המניע העיקרי להשתלבות בתוכנית הכשרה הוא שאיפה לעוסקים במקצוע מועיל, מעניין ונחוץ, שניתן להתפרנס ממנו.

השתלמות משמעה למידה נוספת, עדכון, הרחבה, העמקה, התמודדות עם בעיות מורכבות, יצירת חידושים ושינויים (טוקטלי, 1998).

הסבה מתייחסת להמרת התפקיד, ההתמחות או אף המקצוע עצמו, דבר המצריך השקעה בלמידה חדשה. בעידן השינויים, שינוי ההתמחות מדי מספר שנים הפך למאפיין מרכזי לעולם העבודה ומי שמסוגל להתמודד עם הסבה והסבות נחשב כבעל יכולת גבוהה ללמידה מתחדשת.

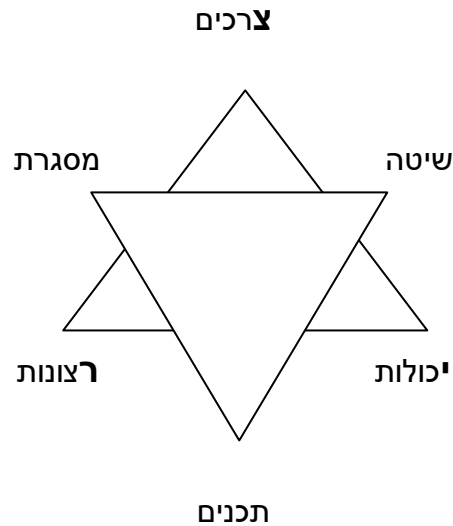
על פניו נראה שלענייננו רלוונטית בתחילה בעיקר מסגרת ההכשרה לרכישת מקצוע ולאחר מכן בהמשך יכול להיעשות שימוש בשתי המסגרות האחרות. אך לצורך השילוב נדרש יותר מכך. משום השוני התרבותי והחסר ב'מיומנויות רכות' בתחום עולם העבודה והרצון לשמור על ייחודיות הקהילה החרדית יש צורך במודל הכשרה הנותן מקום ומתייחס לעוצמות ולחסמים בו זמנית כשהוא מותאם תרבותית.

המודל המוצע – מגן למידת מבוגרים

בהתבסס על עקרונות למידת מבוגרים ועל העוצמות של אנשי הקהילה החרדית מוצע מודל פעולה השם את הלומד החרדי במרכז ומתייחס אליו.

המודל בנוי על צ.י.ר. והוא מייצר מסגרת התייחסות ללומד המבוגר תוך איתור וזיהוי צרכיו, יכולותיו ורצונותיו ובונה על פיהם את תוכנית הלמידה המוצעת מבחינת תוכן הלמידה, שיטת הלמידה ומסגרת הלמידה.

ציר הלמידה למבוגרים

אחד התפקידים החשובים של מערכת ללימודי מבוגרים הוא מתן תמיכה המעודד התמדה בלימודים מתוך הבנה שהישגי הלומד נמדדים קודם כל ביחס לעצמו ולמטרותיו.

לימודים למבוגרים מתנהלים על פי עקרון א.מ.ת:

אמון – אמון היא אבן התשתית של למידת מבוגרים. אמון של הלומד בעצמו וביכולותיו להתמיד בתהליך הלמידה ולהצליח ואמון שלו במלמד ובמערכת הלמידה שהם חפצים בהצלחתו ויסייעו לו להשיגה. אמון נדרש גם מהמלמד. אמון בעצמו כמורה שהוא מסוגל ויודע לחולל תהליכי למידה מקדמים ואמון בלומד שהוא חפץ ללמוד והוא בעל יכולות למידה הנדרשות לביצוע המשימה.

למידה הפועלת על-פי מודל מגן הלמידה היא למידה בונה אמון. תחושת הלומד שהוא עומד במרכז וצרכיו, יכולותיו ורצונותיו חשובים והם נשמעים ומקבלים התייחסות אוהדת בונה את אמונו במלמד ובמערכת הלמידה (סידמן, 2012).

מתן הזדמנות – למידת מבוגרים חייבת לספק הזדמנויות למידה רלוונטיות ומותאמות ללומד המבוגר. מתן הזדמנות הולמת יוצרת הצלחות ובונה את אמונו של הלומד בעצמו. הזדמנויות למידה מלהיבות ונותנות תקווה הן המומחיות של תחום למידה לאורך החיים ולמידת מבוגרים כשהן שמות את הלומד במרכז ומתייחסות אליו.

תמיכה – לומדים מבוגרים זקוקים לתמיכה בתהליכי הלמידה שלהם. עומס החיים, המטלות והמשימות שעל המבוגר למלא הן רבות. כדי להתמיד בלמידה ולשרוד את מצוקות החיים

ותביעותיהם חיונית תמיכה שתתחזק את הלמידה למרות כל הגורמים המעכבים והמונעים. חלק ניכר מהתמיכה עשוי להגיע מקהילת הלומדים עצמה. לומדים חרדים אמונים על קהילתיות הם יודעים לתמוך ונכונים להיתמך מתוך הכרת חיוניותה ועוצמתה של קהילה.

עקרון א.מ.ת חשוב ביותר בקידום למידה מאפשרת שילוב בעבודה לגבי האוכלוסייה החרדית. מלכתחילה, עקב השוני התרבותי באורחות החיים והתחושה של קהילה סגורה ונבדלת מעורעות תשתיות אמון בין הקהילה החרדית לבין כלל החברה. בניית קשרי אמון באמצעות למידת מבוגרים יסייעו הן להשתלבות בעבודה והן לקירוב בין חלקי החברה השונים.

למידת מבוגרים במיטבה

למידה בכלל ולמידת מבוגרים בפרט מתבססת על מחולליה – המורים המלמדים. למידת מבוגרים כנתיב קריטי לשילוב הקהילה החרדית במעגלי העבודה מציבה אתגר גדול בתחום הכשרת מלמדי מבוגרים. תחום זה כמעט ולא טופל על מערכות הלמידה והעומדים בראשן. כרגע לא קיימת במוסדות הכשרת המורים תוכנית להכשרת מלמדי מבוגרים. המורים הפועלים במסגרות המצומצמות של למידת מבוגרים הוסמכו רובם ככולם כמלמדי ילדים במערכות החינוך הפורמאליות. חלקם עברו השתלמויות מצומצמות היקף כדי שיוכלו להתאים את מיומנויות ההוראה שלהם להוראת מבוגרים.

הן מודל מגן והן עקרון א.מ.ת מחייבים הכשרת מלמדי מבוגרים שיובילו תהליכי למידת מבוגרים החיוניים לחברה בישראל על כל חלקיה כדי שתוכל להתמודד התמודדות איתנה, חסונה ומוצלחת עם אתגרי החברה והכלכלה של מדינת ישראל במאה ה-21 ותוכל לספק לכל תושביה חיים של רווחה ואיכות.

ביבליוגרפיה

ז'ק, דלור ואח' (2001) למידה האוצר הפנימי, דו" הוועדה הבינלאומית לחינוך לקראת המאה ה-21, אונסקו, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילון, ירושלים

טוקטלי, ר' (1999) הכשרה, השתלמות והסבה תפקודית: מבט היסטורי ועכשווי בתוך: הקתדרה העממית 9, משרד החינוך התרבות והספורט, ירושלים

טוקטלי, ר' (2004) האדם הלומד: לימודים במהלך החיים, משרד החינוך התרבות והספורט, ירושלים

ליון, ח' (2009) המגזר החרדי בישראל העצמה תוך שילוב בתעסוקה, המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה

סידמן, ד' (2012) איך זה הכול, מטר, תל אביב

עגנון, ש"י (1959) יששכר זבולון, שוקן, תל אביב